

ПРЕДМЕТ СЛІДЧОЇ ЕТИКИ

Одним із пріоритетних напрямів сучасного етапу реформування національного кримінального судочинства є перегляд та уточнення як правових, так і етичних основ діяльності органів державної влади та посадових осіб, які здійснюють провадження по кримінальній справі, зокрема діяльності слідчого щодо порушення та розслідування кримінальної справи. Теоретичною основою дослідження етичних основ діяльності слідчого є слідча етика.

Аналіз наукових досліджень, що присвячені етичним проблемам діяльності слідчого, дозволяє зробити висновок, що на даний період найбільш розроблені загальнотеоретичні проблеми професійної етики юриста (юридичної етики), судової етики, де слідча етика розглядається як один з їх напрямів (видів). Наукові праці сучасного періоду переважно присвячені дослідженню окремих питань слідчої етики. Зокрема, моральним засадам слідчої діяльності (І. О. Антонов, Р. С. Белкін, В. С. Кузьмічов, О. В. Мельник, І. В. Строков), доказування (Т. М. Москалькова, С. М. Стахівський), проведення окремих слідчих дій (Ю. М. Черноус, О. В. Мельник, О. Ю. Скічко, Ю. Г. Торбін), внутрішнього переконання слідчого при прийнятті процесуальних та тактичних рішень (В. Д. Берназ, С. М. Смоков), тактичних прийомів (В. О. Коновалова, М. П. Яблоков) та ін. Теорія слідчої етики досліджена недостатньо повно, стан її розробки не відповідає сучасним потребам практики, спостерігається фрагментарність, дискусійність та невизначеність її основних теоретичних положень (наприклад, про природу, поняття, предмет, систему слідчої етики, її основних інститутів та ін.). Зазначимо, що в дисертаціях на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук О. В. Мельник «Моральні засади провадження у досудових стадіях кримінального процесу України» (2006 р.) та І. В. Строкова «Правові та моральні основи забезпечення справедливості й законності в слідчій діяльності» (1998 р.) питання щодо поняття, природи та предмета слідчої етики не були досліджені.

Вважаємо, що слідчу етику необхідно розглядати як вчення про реалізацію загальних моральнісних цінностей, принципів, норм моралі як в кримінально-процесуальному законодавстві, так і в діяльності посадових осіб, в провадженні яких знаходиться кримінальна справа на досудових стадіях (органу дізнання, слідчого), яка спрямована на забезпечення завдань кримінального судочинства в цілому (ст. 2 КПК України) та досудового провадження зокрема.

Мета даної статті — на основі аналізу наукових досліджень визначити поняття та структуру предмета слідчої етики.

Оскільки на даний період найбільш розроблені загальнотеоретичні проблеми судової етики, то виникає необхідність застосування методів дедукції та порівняльно-правового аналізу, що орієнтують на запозичення теоретичних положень про предмет судової етики при дослідженні предмета слідчої етики.

Важливе теоретичне та практичне значення має питання щодо природи слідчої етики, оскільки від його вирішення залежить визначення предмета, «меж компетенції» слідчої етики та суміжних наук, перспективи досліджень у напрямі визначення придатності наукових рекомендацій з погляду моральнісних цінностей, норм моралі.

Як справедливо вказують Ю. М. Грошевий та В. Т. Нор, питання про предмет судової етики повинно вирішуватися в залежності від того, є вона розділом процесуальної науки або ж виступає як певний напрямок етики в її додатку до окремих видів професійної діяльності. Без вирішення цього питання неможливо встановити предмет судової етики [1, 60–61].

Аналіз наукових досліджень про природу слідчої етики дозволяє зробити висновок, що в юридичній літературі сформувалися два підходи до її визначення.

Деякі вчені (М. С. Строгович, Т. М. Москалькова) розглядають її як процесуальну науку. Так, М. С. Строгович зазначав, що судова етика своїм предметом має з'ясування моральнісного змісту кримінально-процесуальних норм та моральнісних шляхів, способів застосування цих норм при розслідуванні й вирішенні кримінальної справи, в цьому розумінні судова етика виступає як процесуальна наука [2, 29].

Інші вчені (Л. Ю. Ароцкер [3, 10], В. Г. Асташенков [4, 69], Г. Ф. Горський, Л. Д. Кокорев, Д. П. Котов [5, 10, 18]) розглядають слідчу етику як певний напрямок етики в її доповненні до окремого виду професійної діяльності, а предметом її вивчення вважають професійну мораль слідчого.

Вважаємо, що слідча етика заснована на взаємозв'язку етичних та правових явищ, має інтегративну природу, є одним з комплексних вчень, яке виникло в результаті міжнаукової інтеграції як етичних, так і правових (зокрема кримінально-процесуальних, кримінально-правових), а також криміналістичних знань. З цієї точки зору, можна говорити про комплексний, етико-правовий характер природи та предмета слідчої етики.

Визначаючи предмет слідчої етики, деякі вчені (В. Т. Томін) вважають, що предметом слідчої етики є не взагалі етичний аспект кримінального судочинства, а лише ті його елементи, які не знайшли закріплення в правовій нормі [6, 111].

Деяко інший підхід до зазначеної проблеми представляють Ю. М. Грошевий та В. Т. Нор, які вважають, що до предмета етики слідчої діяльності повинні включатися відносини та ситуації, що виникають при застосуванні закону, які або не передбачені чинним законодавством, або закон дозволяє певний вибір поведінки органу або особі, що здійснює цю діяльність. Але в такому випадку дії етичних категорій повинні проглядатись крізь призму вимог законності [1, 62].

У цілому підтримуючи думку Ю. М. Грошевого та В. Т. Нора, вважаємо, що в предмет слідчої етики складають як відносини та ситуації, що виникають при провадженні по кримінальній справі на досудових стадіях, які або не передбачені чинним законодавством, або такі, стосовно яких закон дозволяє по-

садовій особі, у провадженні якої знаходиться кримінальна справа на досудових стадіях, певний вибір поведінки, так и саме кримінально-процесуальне законодавство з точки зору достатності правового забезпечення моральнісних цінностей людини та суспільства, відповідності моральнісним принципам. Іншими словами, слідча етика вивчає відповідність моральнісним принципам норм кримінально-процесуального законодавства, що регулює діяльність слідчого (органу дізнання), тактичних прийомів розслідування, діяльність слідчого (органу дізнання), його відносин з іншими суб'єктами кримінального процесу.

Вважаємо, що до змісту предмета слідчої етики входять етичні основи діяльності слідчого (тобто моральнісні цінності, принципи та норми моралі). Разом з тим аналіз сучасних наукових досліджень етичних основ діяльності слідчого українських (В. С. Кузьмічов, Т. В. Каткова, О. В. Мельник, С. М. Стахівський, І. В. Строков, Ю. М. Черноус та ін.) і російських (І. О. Антонов, Р. С. Белкін, Т. М. Москалькова та ін.) вчених дозволяє зробити висновок, що їх поняття та зміст не мають однозначного визначення як в термінології, так і в змістовному наповненні понять «етичні основи», «моральні основи (засади) діяльності слідчого».

Так, деякі вчені (Т. В. Каткова, В. С. Кузьмічов, О. В. Мельник, Ю. М. Черноус) розглядають поняття «моральні засади досудового провадження» та «етичні засади досудового провадження» як синоніми.

Даний висновок можна зробити на підставі аналізу дисертації (та автореферату до неї) на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук О. В. Мельник за темою «Моральні засади провадження у досудових стадіях кримінального процесу України». Другий розділ її дисертації має назву «Правові та етичні засади досудового провадження в кримінальному процесі України», підрозділ 2.2. «Етичні засади провадження в стадії порушення кримінальної справи», розділ третій «Моральні засади провадження слідчих дій у стадії досудового розслідування», однак яка різниця між поняттями моральні засади та етичні засади діяльності слідчого не визначається ні в тексті дисертації, ні в авторефераті до неї [7; 8, 8–10].

В. С. Кузьмічов та Ю. М. Черноус також ототожнюють поняття «принцип етичності слідчої діяльності» та «моральні засади слідчої діяльності» та вважають, що «морально-етичні принципи слідчої діяльності виражаються у тому, що при розслідуванні злочинів припустимим є застосування лише тих прийомів і засобів, які виключають порушення традиційних норм моралі й етики, заподіяння фізичних страждань, приниження честі і гідності особи» [9, 98].

Т. В. Каткова, Т. М. Москалькова поняття етичних основ діяльності слідчого не визначають, але надають їх класифікацію, яка заслуговує на увагу. Так, до етичних основ (вимог) кримінально-процесуальної діяльності слідчого вони включають:

1) моральні норми (вимоги), що не закріплені в офіційних документах, які вбирають в себе дуже широке коло звичаїв та правил, що діють в кримінальному судочинстві, торкаються неформальних, але етично витриманих стосунків між учасниками кримінального процесу. Це те, що йменується почуттям гро-

мадянського, професійного обов'язку, сумління, внутрішньої культури. Моральні норми і принципи цієї групи засновані на добрі та злі, справедливості та гуманізмі, обов'язку та сумлінності, об'єднуються в систему поглядів і переконань слідчого;

2) моральнісні (етичні) норми, які закріплені в присягах, моральних кодексах;

3) моральнісні цінності, які закріплені в правових актах, що регулюють кримінальне судочинство;

4) моральні норми, що отримали визнання та закріплення на міжнародному рівні.

Аналізуючи дану класифікацію етичних основ діяльності слідчого, можна зробити висновок, що Т. М. Москалькова [10, 5, 11–13] та Т. В. Каткова [11, 39–40] ототожнюють поняття «моральні норми», «моральнісні норми», «етичні норми» діяльності слідчого, розглядають їх як синоніми.

Ю. М. Грошевий та В. Т. Нор зазначають неправомірність термінології «етичні начала», «етичні умови», «етичний зміст», яка склалась в процесуальній та криміналістичній літературі, оскільки вона ототожнює етику та мораль [1, 60].

Щоб з'ясувати питання про поняття та зміст етичних основ діяльності слідчого, вважаємо за необхідне звернутися до деяких положень етичної теорії. В науковому розумінні етика — філософська наука, предметом вивчення якої є мораль, моральність. Природно, виникає запитання: моральність та мораль — це тотожні поняття, чи ні? З приводу цього питання до цих пір немає єдиної думки. Можна виділити такі основні позиції.

У вітчизняній науковій літературі радянського періоду найбільш поширеною була позиція, відповідно для якої мораль та моральність визначались як тотожні поняття, як різні найменування одного й того ж об'єкта. Деякі вчені, як філософи (зокрема А. А. Гусейнов, Є. В. Золотухіна-Аболіна), так і юристи (зокрема Ю. М. Грошевий, В. Т. Нор, Т. М. Москалькова) сучасного періоду також поділяють дану точку зору.

Вважаємо, слід підтримати думку вчених, які заперечують абсолютну тотожність понять моралі та моральності. Ця позиція має прояв у різних теоріях як вітчизняних (В. А. Бачиніна, Г. В. Дубова, О. І. Некрасова, В. С. Нерсеянца, так і зарубіжних (Лон Л. Фуллера, Деннис Лойда та ін.) вчених. Згідно найбільш поширеною з них, засновником якої є Георг Вільгельм Фрідріх Гегель, розрізняється суб'єктивна мораль, що корениться в свідомості індивіда, та об'єктивна моральність, що виявляється в суспільстві, в суспільних інститутах. Під мораллю Гегель розумів самовизначення волі індивіда, що виявляється в його намірах та уявленнях, а під моральністю — вираження та реалізацію моральнісних цінностей в суспільних інститутах (сім'я, громадянське суспільство, держава) [12, 143–144].

Дану теорію (тобто розмежування понять моралі та моральності) підтримували деякі дореволюційні вчені. Так, А. Ф. Коні вважав, що при вивченні кримінального процесу необхідно звертати увагу на те, як і в чому виявляється

вказана Гегелем об'єктивна моральність — *Sittlichkeit* і повинна проявлятися суб'єктивна мораль — *Moralität*. Це дає можливість з'ясувати, як треба діяти, щоб кроки судового діяча до цілей правосуддя не суперечили моральному обов'язку людини [13, 51].

Заслугує на увагу позиція В. С. Нерсисянца, який зазначає, що особливість моралі полягає в тому, що вона виражає внутрішню позицію індивіда, його вільне та самосвідоме вирішення того, що є добро і зло, справедливість і несправедливість, достойне (належне) і недостойне у вчинках та у стосунках. Виступає як внутрішній регулятор поведінки індивіда, його усвідомленого, внутрішньо мотивованого способу участі в соціальному житті та суспільних відносинах [14, 78]. Моральнісні принципи виступають як зовнішні регулятори поведінки людини. Там, де індивід сприйняв, засвоїв і перетворив на свою внутрішню установку суспільні моральнісні приписи, цінності і керується ними в своїй поведінці, має місце поєднання та взаємодія обох регуляторів — морального та моральнісного, який забезпечується як силою громадської думки, так і внутрішнім переконанням, совістю людини.

Як справедливо зазначає В. А. Бачинін, можливі різні підходи до розмежування цих двох понять (тобто моральності та моралі). Проте абсолютно очевидно одне: сфера соціальної, практично-духовної діяльності людей, що охоплюється ними обома, настільки складна, що використання того та іншого понять з різним змістовно-функціональним визначенням є не тільки можливим, але і необхідним. Шляхи тут можливі різні. Якщо враховувати, що в теорії права стало вже класичним розмежування між природним та позитивним правом, то аналогічний поділ можна вважати цілком прийнятним і в етичній теорії. Таким чином, виникає пара схожих (взаємозв'язаних і взаємодіючих), але не тотожних понять-концептів — природна моральність і позитивна мораль [15, 105].

На підставі викладеного вважаємо, що до змісту етичних основ діяльності слідчого слід відносити явища як моральнісного, так і морального характеру, оскільки, як загальноприйняті суспільством моральнісні цінності (життя, свобода, честь, гідність людини), принципи (гуманізм, справедливість, милосердя, повага честі та гідності людини), так і засновані на них моральні норми, настанови слідчого, у своїй сукупності, разом з нормами кримінально-процесуального права, регулюють діяльність слідчого при порушенні та розслідуванні кримінальної справи.

В етичній літературі існує традиція розглядати норми моралі, моральнісні принципи в єдності з суспільними відношеннями та моральною свідомістю [16, 26]. Крім того, як правило, моральнісні відносини є стороною інших відносин, в тому числі правових. Дане положення не є винятком і для кримінально-процесуальної діяльності слідчого. Це треба враховувати при дослідженні предмета слідчої етики та структури етичних основ діяльності слідчого.

Оскільки для етичної та правової систем характерна структурна єдність, яка включає в себе суспільні відносини, свідомість, норми, що їх регулюють [17, 112], то до структури етичних основ діяльності слідчого (в т.ч. до структу-

ри предмета слідчої етики) доцільно включати такі елементи: морально-правову свідомість слідчого, морально-правові критерії діяльності слідчого та процесу її реалізації, а також кримінально-процесуальні відносини на досудових стадіях кримінального процесу.

Враховуючи, що невід'ємною характеристикою людської діяльності є її усвідомленість, вона включає мету, засіб, результат і форму самого процесу діяльності [18, 160], тому більш детально структуру етичних основ діяльності слідчого можна надати таким чином:

- морально-правова свідомість слідчого;
- етико-правова діяльність слідчого, яка включає в себе:
 - морально-правовий аспект мети цієї діяльності;
 - морально-правовий аспект вибору слідчим засобів діяльності;
 - морально-правовий аспект результату діяльності слідчого;
- етико-правовий аспект процесу діяльності слідчого, який включає:
 - систему кримінально-процесуальних та моральних відносин слідчого із суб'єктами кримінального процесу та
 - норми кримінально-процесуального права, моральні принципи, моральні настанови слідчого, що регулюють ці відносини.

В слідчій практиці вказані елементи структури етичних основ діяльності слідчого — свідомість, діяльність, процес діяльності (відносини) — реалізуються в єдності, а їх розмежування здійснюється лише в теорії, для дослідження особливостей кожного елемента. Діалектична взаємодія моральних цінностей та норм моралі з нормами кримінально-процесуального права обумовлює дослідження етичних основ в діяльності слідчого як в правотворчому (тобто на законодавчому рівні), так і в правозастосовному аспектах.

Заслужує на увагу пропозиція Д. А. Керімова про необхідність створення комплексної морально-правової концепції, яка б включала такі основні проблеми: а) єдність та відмінність моральної та правової свідомості, норм і практики; б) моральне обґрунтування правотворчості та роль законодавства в розвитку моралі; в) механізм взаємодії моральних та правових норм в процесі їх реалізації; г) критерії оцінки ефективності та результативності дії правових норм з моральної точки зору [19, 540–541].

Вважаємо, що ідея розвитку такої концепції має методологічне значення для подальшого розвитку теорії слідчої етики.

Література

1. Грошевой Ю. М. Мораль и уголовно-процессуальная деятельность / Ю. М. Грошевой, В. Т. Нор // Проблемы социалистической законности: респуб. межвед. науч. сб. — Х.: Вища шк., 1984. — Вып. 17. — С. 58–63.
2. Проблемы судебной этики / под ред. М. С. Строговича. — М.: Наука, 1974. — 272 с.
3. Ароцкер Л. Е. Тактика и этика судебного допроса / Л. Е. Ароцкер. — М.: Юрид. лит., 1969. — 120 с.
4. Асташенков В. Г. Методологическая основа профессиональной этики следователя / В. Г. Асташенков, Э. П. Асташенкова // Вопросы уголовного процесса: межвуз. науч. сб. — Саратов, 1984. — Вып. 3: Совершенствование деятельности правоохранительных органов по борьбе с преступлениями. — С. 63–69.

5. Горский Г. Ф. Судебная этика. Некоторые проблемы нравственных начал советского уголовного процесса / Г. Ф. Горский, Л. Д. Кокорев, Д. П. Котов. — Воронеж : Изд-во Воронеж. ун-та, 1973. — 272 с.
6. Томин В. Т. Этические аспекты взаимодействия органов внутренних дел с населением при раскрытии преступлений и расследовании уголовных дел // Этика предварительного следствия : сб. науч. тр. — Волгоград, 1976. — С. 108–115.
7. Мельник О. В. Моральні засади провадження у досудових стадіях кримінального процесу України : дис. ... канд. юрид. наук / О. В. Мельник — К., 2006. — 215 с.
8. Мельник О. В. Моральні засади провадження у досудових стадіях кримінального процесу України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук / О. В. Мельник — К., 2006. — 16 с.
9. Кузьмічов В. С. Слідча діяльність: характеристика та напрями удосконалення : монографія / В. С. Кузьмічов, Ю. М. Черноус. — К. : ЗАТ «НІЧЛАВА», 2005. — 448 с.
10. Москалькова Т. Н. Этика уголовно-процессуального доказывания (стадия предварительного расследования) / Т. Н. Москалькова. — М. : Спартак, 1996. — 125 с.
11. Каткова Т. В. Проблеми професійної етики та культури в процесі підготовки слідчих органів внутрішніх справ // Конституція України та проблеми професійної етики юриста : тези доп. і наук. повідомл. обл. наук.-практ. конф. — Х. : Спілка юристів України, 1998. — С. 38–42.
12. Гегель Г. В. Основы философии права, або природне право і державознавство / Георг Вільгельм Фрідріх Гегель ; пер. з нім. Р. Осадчука та М. Кушніра. — К. : Юніверс, 2000. — 329 с.
13. Кони А. Ф. Нравственные начала в уголовном процессе (Общие черты судебной этики) // Избранные произведения. Собрание сочинений : в 8 т. / А. Ф. Кони. — М., 1959. — Т. 4. — С. 33–69.
14. Нерсесянц В. С. Философия права : учеб. для вузов / В. С. Нерсесянц. — М. : Изд. группа ИНФРА-М — НОРМА, 1997. — 652 с.
15. Бачинин В. А. Философия права и преступления / В. А. Бачинин. — Х. : Филіо, 1999. — 607 с.
16. Гусейнов А. А. Этика : учебник / А. А. Гусейнов, Р. Г. Апресян. — М. : Гардарика, 2002. — 472 с.
17. Теория права и государства : учеб. для вузов / под ред. Г. Н. Манова. — М. : БЕК, 1995. — 336 с.
18. Философский энциклопедический словарь / редкол.: С. С. Аверинцев, Э. А. Араб-Оглы, Л. Ф. Ильичев [и др.]. — 2-е изд. — М. : Сов. энцикл., 1989. — 815 с.
19. Керимов Д. А. Методология права (предмет, функции, проблемы философии права) / Д. А. Керимов. — 2-е изд. — М. : Аванта+, 2001. — 560 с.

Анотація

Гуртієва Л. М. Предмет слідчої етики. — Стаття.

Стаття присвячена розгляду окремих проблем слідчої етики. Визначено природу та предмет теорії слідчої етики, а також поняття, зміст та структуру етичних основ діяльності слідчого.

Ключові слова: слідча етика, предмет слідчої етики, етичні основи діяльності слідчого.

Аннотация

Гуртиева Л. Н. Предмет следственной этики. — Статья.

В статье рассматриваются отдельные проблемы следственной этики. Проанализированы и систематизированы научные подходы к определению природы и предмета теории следственной этики, а также сформулировано понятие этических основ деятельности следователя, раскрыты их содержание и структура.

Ключевые слова: следственная этика, предмет следственной этики, этические основы деятельности следователя.

Summary

Gyrtieva L. N. Subject of investigative ethics. — Article.

The article is devoted problems of investigative ethics. Nature and subject of the theory of investigative ethics as well as definition, contents and structure of investigator's activity ethical principles have been defined in work.

Keywords: investigative ethics, subject of investigative ethics, ethical principles of investigator's activity.